

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Кваліфікаційна робота магістра

з теми: **«ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИДІЇ ТА ЗАПОБІГАННЯ БУЛІНГУ
В ПОЧАТКОВІЙ ЗЗСО У ПРОЦЕСІ
ПОЗАКЛАСНОЇ ВИХОВНОЇ РОБОТИ»**

Виконав: здобувач 2 курсу, групи РО1-М24
спеціальності 013 Початкова освіта
Манич Сергій Іванович

Керівник: **Бахмат Наталія Валеріївна**,
доктор педагогічних наук, професор

Рецензент:
Лебідь І.Ю., кандидат педагогічних наук,
доцент

Кам'янець-Подільський – 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ БУЛІНГУ В ПОЧАТКОВІЙ ЗЗСО	8
1.1. Семантика дослідження булінгу у соціокультурному середовищі	8
1.2. Особливості булінгу у початковій ЗЗСО	30
1.3. Соціально-психологічні характеристики прояву булінгу у учнів початкових класів	33
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ПОЧАТКОВІЙ ЗЗСО.....	38
2.1. Організація процесу запобігання булінгу в початковій ЗЗСО у процесі позакласної роботи	38
2.2. Методичний базис запобігання булінгу в початковій ЗЗСО у процесі позакласної роботи.....	45
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72
ДОДАТКИ.....	79

ВСТУП

В умовах повномасштабної війни в Україні спостерігаються глибокі трансформаційні процеси, що впливають на всі сфери життя суспільства, зокрема й на освітню. Постійні виклики, психологічний тиск, невизначеність і переживання сприяють пригніченню життєтворчої активності дитини, обмежують її здатність до самовираження та вільного розвитку. Такі соціальні обставини актуалізують потребу в переосмисленні ролі закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) як середовищ, покликаних підтримувати дитину, формувати безпечний простір, запобігати агресії та сприяти розвитку емоційної стійкості.

Сучасна ЗЗСО працює в умовах соціокультурної нестабільності, що супроводжується підвищенням рівня тривожності, емоційних зривів, неконтрольованої поведінки та конфліктів між учнями. Саме тому педагогам доводиться не лише виконувати традиційні освітні функції, а й реагувати на складні міжособистісні ситуації, пов'язані з проявами агресії, ворожості, соціальної ізоляції та цькування. Проблема булінгу серед молодших школярів стала значущим чинником, що впливає на психологічний клімат у ЗЗСО, ефективність навчання та загальне благополуччя дітей.

Засоби масової інформації регулярно піднімають питання насильства в дитячих колективах, що підсилює настороженість батьків і вчителів, створює в суспільстві атмосферу тривоги. Такий контекст вимагає від освітніх установ активізації профілактичної роботи та пошуку ефективних механізмів взаємодії з дітьми, які переживають стрес, невпевненість або не володіють достатніми навичками регуляції власних емоцій.

Початкова ЗЗСО є надзвичайно чутливим етапом формування особистості. У цей період дитина опановує базові соціальні ролі, вчиться взаємодіяти з ровесниками, розуміє межі дозволеної поведінки, набуває емоційного досвіду. Успішність адаптації молодшого школяра залежить від того, чи здатний він установлювати дружні стосунки, висловлювати власну

думку, долати перші конфлікти, розуміти й приймати різноманіття інших людей. Учні цього віку особливо вразливі до насмішок, образ, маніпуляцій, тому будь-які прояви цькування можуть мати тривалі негативні наслідки для їхнього подальшого психологічного розвитку.

Суттєвий вплив на комунікативну та поведінкову сферу дітей здійснює цифровізація суспільства. Активне використання соціальних мереж, месенджерів та онлайн-ігрових платформ робить дітей учасниками віртуальних спільнот, які часто стають джерелом конфліктів. У цифровому середовищі учні можуть зіштовхнутися зі знеціненням, висміюванням, поширенням чуток, публікацією образливих матеріалів – феноменами, що складають основу кібербулінгу. На відміну від традиційного булінгу, кібернасильство може відбуватися цілодобово, а аудиторія агресії стає необмеженою, що значно підсилює травматичний ефект.

У контексті зазначених викликів особливої уваги потребує позакласна виховна діяльність, яка має великий профілактичний потенціал. На відміну від уроків, позакласна діяльність дає змогу створити невимушену атмосферу спілкування, забезпечує більше простору для самовираження та спільної творчості. Участь у гуртках, секціях, творчих студіях, волонтерських ініціативах сприяє формуванню згуртованості колективу та позитивних моделей поведінки. Під час спільної діяльності діти вчаться підтримувати один одного, знаходити компроміси, розв'язувати конфлікти ненасильницьким шляхом.

Позакласні заходи також створюють можливість для налагодження якісної взаємодії між педагогами та учнями. У такому середовищі вчителі мають змогу краще спостерігати за психологічним станом дітей, вчасно виявляти тривожні сигнали, помічати зміни в поведінці або ознаки соціальної ізоляції. Наявність довірливих стосунків між учнем та педагогом значно знижує ризик формування груп агресорів і жертв у колективі.

Орім того, позакласна діяльність робить можливим індивідуальний підхід до кожної дитини: хтось проявляє себе у спорті, хтось – у мистецтві,

хтось – у науково-дослідницьких проєктах. Самореалізація та успіх у певній діяльності формують високу самооцінку й упевненість у собі. Діти з розвиненим почуттям власної гідності значно рідше принижують інших і менш вразливі до тиску однолітків.

У такий спосіб позакласна робота створює сприятливий соціально-психологічний клімат у ЗЗСО, зміцнює почуття приналежності до колективу, розвиває емоційний інтелект та соціальні компетентності учнів. Це дозволяє суттєво зменшити ризики виникнення булінгу та забезпечити формування безпечного і доброзичливого освітнього середовища.

Проблема булінгу широко висвітлюється у працях зарубіжних і вітчизняних учених. У міжнародній науковій традиції значний внесок у дослідження феномена цькування зробили Д. Ольвеус, який одним із перших запропонував системний підхід до вивчення шкільної агресії, Х. Лейманн, що досліджував психологічні корені насильства, та Д. Корнелл, який розробив комплексні моделі запобігання булінгу. Роботи Т. Моффіт та К. Кампулайнена присвячені віковим особливостям агресивної поведінки й механізмам розвитку насильницьких стратегій у дитячому середовищі.

Українські науковці, серед яких О. Ожиєва, В. Петросянц, С. Кривцова, О. Біляєва, І. Сидорчук та інші, досліджують соціально-психологічні чинники формування булінгу, його прояви в різних типах шкільного середовища, визначають ефективні педагогічні умови профілактики, пропонують моделі психолого-педагогічного супроводу учнів. Їхні праці формують наукове підґрунтя для розроблення сучасних стратегій протидії булінгу в початковій ЗЗСО.

Обрана тема дослідження – **«Організація протидії та запобігання булінгу в початковій ЗЗСО у процесі позакласної виховної роботи»** – зумовлена актуальністю формування безпечного та підтримувального освітнього середовища для молодших школярів.

Мета дослідження – теоретично узагальнити підходи та експериментально перевірити ефективність системи профілактики булінгу в початковій ЗЗСО в умовах позакласної діяльності.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати наукові підходи до визначення сутності та проявів булінгу в молодшому шкільному віці.
2. Визначити виховний потенціал позакласної діяльності у запобіганні булінгу.
3. Розробити та експериментально перевірити результативність системи профілактичної роботи в позакласній сфері.

Об'єкт дослідження – булінг у початковій ЗЗСО.

Предмет дослідження – система профілактичної роботи з попередження булінгу у позакласній діяльності.

Методи дослідження були обрані відповідно до мети та логіки дослідження:

- теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення й порівняння психолого-педагогічних джерел з проблеми булінгу та особливостей позакласної діяльності;
- емпіричні: педагогічний експеримент, спостереження, бесіди, анкетування, інтерв'ювання учнів і педагогів;
- статистичні: кількісна та якісна обробка результатів експерименту.

Теоретична значущість дослідження полягає у тому, що проаналізовано теоретико-методологічні особливості процесу запобігання булінгу в початковій ЗЗСО у процесі позакласної роботи; розроблено зміст, підібрано ефективні форми та методи діяльності педагогічного колективу щодо профілактики булінгу в початковій ЗЗСО у процесі позакласної роботи.

Практичне значення дослідження полягає у розробці системи роботи з профілактики булінгу в початковій ЗЗСО у процесі позакласної роботи.

Експериментальна база дослідження Зарічанська гімназія Чемеровецької селищної ради Хмельницької області.

Апробація дослідження: Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2024-2025 рр.) та представлено на міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях.

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено в 1 публікації у збірнику наукових праць студентів і магістрантів педагогічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка № 21 «Стратегії та підходи до запобігання булінгу в початковій ЗЗСО через інтеграцію позакласної роботи».

Структура кваліфікаційної роботи: робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало можливість комплексно розкрити проблему булінгу в початковій ЗЗСО, з'ясувати чинники його виникнення та динаміку розвитку, а також визначити ефективні педагогічні, психологічні та організаційні підходи до формування безпечного освітнього середовища. У результаті теоретичного, емпіричного та практичного аналізу вдалося обґрунтувати модель профілактики булінгу, що відповідає сучасним вимогам НУШ і міжнародним рекомендаціям у сфері захисту прав дитини.

Теоретичний аналіз засвідчив, що булінг є складним соціально-психологічним явищем, яке проявляється у формі цілеспрямованого, систематичного насильства та домінування одних дітей над іншими. У молодшому шкільному віці це явище має специфічні ознаки, зумовлені особливостями емоційного, когнітивного й соціального розвитку дітей. Важливим є той факт, що молодші школярі часто не можуть чітко розпізнати булінг, плутаючи його з конфліктом чи неконструктивною поведінкою, що підкреслює необхідність системного формування в них навичок соціально-емоційної компетентності.

Дослідження підтвердило, що на появу булінгу впливають різні чинники: соціальний статус дитини, умови сімейного виховання, рівень сформованості комунікативних умінь, стиль взаємодії вчителя з класом, особливості групової динаміки та загальний психологічний клімат у ЗЗСО. Виявлено, що навіть поодинокі випадки ігнорування проблеми дорослими формують у дітей відчуття безкарності, що сприяє закріпленню агресивних моделей поведінки. Водночас педагогічна підтримка, чітка система правил і культура взаємоповаги є потужними чинниками зниження рівня агресії в учнівському середовищі.

Емпіричні дані дослідження підтверджують, що значна частина молодших школярів має потребу в інформаційній підтримці щодо розуміння проявів булінгу, способів реагування на нього та можливостей отримання

допомоги. Хоча більшість учнів відзначили наявність профілактичних заходів, їх сприйняття ефективності цих заходів є неоднозначним. Значна частка дітей не бачить їхнього реального впливу на поведінку класу, що свідчить про необхідність модернізації форматів роботи та запровадження більш інтерактивних і практикоорієнтованих методів.

Результати опитування батьків, педагогів та психологів виявили системні труднощі: недостатню підготовку дорослих до роботи з випадками булінгу, епізодичний характер заходів, низьку залученість родин, а подекуди й недооцінювання проблеми адміністрацією школи. Водночас усі групи респондентів підкреслили необхідність формування цілісної шкільної політики протидії булінгу, яка має включати не лише окремі заходи, а й комплекс превентивних, діагностичних і корекційних дій.

Важливою складовою дослідження стало впровадження підходу «рівний – рівному», який отримав позитивну оцінку як учнів, так і педагогів. Було підтверджено, що учні молодшого шкільного віку краще сприймають інформацію, отриману від однолітків або старших школярів, що створює умови для формування довірливих стосунків, розвитку емпатії та підвищення відповідальності за власну поведінку. Залучення дітей до ролей модераторів, волонтерів, наставників і фасилітаторів продемонструвало високу мотиваційну цінність та сприяло зміцненню позитивного соціального мікроклімату.

Розроблена система профілактики булінгу, яка включає циклограми проявів булінгу, тренінги, інтерактивні вправи, позакласні заходи, інформаційні кампанії та партнерство з батьками й громадськістю, довела свою результативність. Повторна діагностика показала зростання рівня обізнаності дітей, покращення навичок соціальної взаємодії та зниження рівня прийнятності насильства як норми поведінки. Учні почали частіше звертатися по допомогу, демонструвати готовність підтримати однокласників і проявляти стійкішу позицію неприйняття агресії.

Отже, узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що ефективна профілактика булінгу у початковій ЗЗСО можлива лише за умов узгодженої та системної взаємодії всіх учасників освітнього процесу: учителів, психологів, батьків, адміністрації та самих учнів. Важливим індикатором успіху є інтеграція профілактичної роботи в загальну політику закладу освіти, регулярність заходів, використання інтерактивних методів навчання та формування емоційної компетентності молодших школярів.

Результати дослідження підтверджують, що комплексний, науково обґрунтований підхід до профілактики булінгу сприяє становленню культури ненасильницької поведінки, формуванню безпечного та підтримувального середовища, а також загальному підвищенню якості освітнього процесу. Запропонована система може слугувати основою для подальших досліджень, удосконалення практик роботи з дітьми та впровадження політик безпеки в інших закладах освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєнко Т. Явища мобінгу й булінгу у взаєминах особистості та колективу. *Управління освітою*. 2019. № 4. С. 46–53.
2. Андрєєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід : методичний посібник. Київ : ТОВ «Агенство “Україна”», 2019. 132 с.
3. Андросюк В. Г., Суденко Ю. А. Проблема булінгу в сучасному юридико-психологічному просторі України. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 216–220.
4. Барліт А. Ю., Барліт О. О. Форми і методи подолання соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2012. № 2. С. 44–46.
5. Борщевська А. В. Булінг у ЗЗСОх як чинник психічного нездоров'я. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Медицина*. 2014. № 6. С. 48–52.
6. Брочковська Ю. Б. Булінг як соціально-психологічна проблема. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. Вип. 2. С. 145–154.
7. Войцях Т. В. Запобігання дитячій жорстокості. Київ : Редакція загальнопедагогічних газет, 2013. 120 с.
8. Воронцова Е. Профілактика та подолання булінгу у закладах освіти. *Все для студента*. 2017. URL: <http://xn--d1acjtrgde.kiev.ua/2017/08/24/profilaktika-ta-podolannya-bulingu-uzakladah-osviti/>.
9. Галян О. І., Галян І. М. Агресивність як особистісний чинник діяльності вчителя. *Психологія : збірник наукових праць*. 2015. Вип. 9, ч. 2. С. 222–227.
10. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія:*

Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 46–50. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/VchdpuPH_2013_114_12.pdf.

11. Губанова С. Психологія шкільного булінгу. *Психологічна консультація*. 2010. URL: <http://www.svetgeorg.com/stati/detsk/56-psihologiya-shkolnogo-bullinga.html>.

12. Деркач Л. М., Горач Л. В. Проблема булінгу та сором'язливості в сучасному українському освітньому просторі. *Міжнародний науковий вісник*. Ужгород, 2018. С. 67–78.

13. Дитина в ситуації шкільного насилля. Запобігання булінгу в шкільному середовищі. Кібербулінг. URL: <http://7.school-info.te.ua/blog/17-psihologija/159-ditina-v-situaciji-shkilnogo-nasillja-zapobigannja-bulingu-v-shkilnomu-seredovishchi-kiberbuling>.

14. Дроздов О. В. Феномен третирування в ЗЗСО: шляхи вирішення проблеми. *Соціальна психологія*. 2007. № 6. С. 124–132.

15. Дубровська Є., Ясеновська М., Алексєєнко М. Насильство в ЗЗСО: аналіз проблеми та допомога дітям і вчителям у її розв'язанні. Київ : ВГО «Жіночий консорціум України», 2009. 34 с.

16. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 р. № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>.

17. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>.

18. Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 р. № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20>.

19. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.

20. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>.

21. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр>.
22. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
23. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
24. Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених ВІЛ, та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» від 12 грудня 1991 р. № 1972-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1972-12>.
25. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми, сім'ями та молоддю» від 21 червня 2001 р. № 2558-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>.
26. Єфремова Г. Л. Шкільний булінг: специфіка та особливості прояву. *Педагогічна майстерня*. 2017. № 8. С. 14–19.
27. Іваній О. М. Соціальна та кримінально-правова характеристика булінгу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2018. Вип. 3, т. 2. С. 107–110.
28. Кириленко М. Шкільне цькування або булінг: вступ до теми. URL: <http://fp.com.ua/articles/shkilne-tskuvannya-abo-buling-vstup-do-temy/>.
29. Кленіна К. В. Ціннісні орієнтації учасників булінгу в шкільному просторі. *XI Сіверянські соціально-психологічні читання*. Чернігів, 2020. С. 120–123.
30. Клименко Ю. О., Сайко Н. О., Шевчук В. В. Соціально-психологічна профілактика булінгу в освітньому середовищі. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2018. VI (75), № 181. С. 73–75.
31. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Психологія*. 2015. № 37. С. 174–187.

32. Кулешова О. В., Міхеєва Л. В. Булінг в освітньому середовищі: аналіз, шляхи подолання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2019. № 1. С. 154–158.
33. Лапа О. В. Явище кібербулінгу як соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник НУБіП України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія*. 2013. Вип. 192 (1). С. 291–298.
34. Лубенець І. Г. Насильство серед учнів початкових класів (булінг та його причини). *Наука і правоохорона*. 2016. № 1. С. 218–223.
35. Лубенець І. Кібернасильство серед учнів. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2016. № 3. С. 178–182.
36. Лушпай Л. І. Булінг як соціально-педагогічна проблема. *Наукові записки НаУ “Острозька академія”. Серія: Філологічна*. 2013. Вип. 33. С. 126–131.
37. Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. *Наукові записки НаУ “Острозька академія”. Серія: Філологічна*. 2013. Вип. 33. С. 85–88.
38. Любенець І. Г. Насильство серед учнів початкових класів: кримінологічна характеристика та запобігання : дис. Київ, 2017. 266 с.
39. Макарова О. П., Радіонова Л. О. Проблема булінгу в сучасному суспільстві. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти...* Харків, 2019. С. 312.
40. Макарова О. П. Теоретичні аспекти насильства. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти...* Харків, 2020. С. 302–305.
41. Макарова О. П. Булінг як соціально-психологічна проблема. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти...* Харків, 2022. С. 140–142.
42. Найдьонова Л. А. Кібербулінг або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини : методичні рекомендації. Київ : НАПН України, 2014. 96 с.

43. Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у НУШ : Указ Президента України № 195/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020>.

44. Опанасенко Л. А., Саковська В. В. Формування психологічної готовності педагогів до роботи з булінгом : тренінгова програма. 2019. 106 с.

45. Плутницька К. М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 29 (2). С. 78–80.

46. Попередження насильства в закладах освіти : методичний посібник. Київ : Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї», 2020.

47. Поляруш С. І. Поняття та проблема правового захисту від шкільного булінгу. *Актуальні проблеми правової науки...* Суми, 2017. С. 211–213.

48. Прибіткова Н. О. Булінг у закладах освіти: поняття та шляхи подолання. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків, 2017. С. 58–61.

49. Про булінг та як його подолати. Київ : ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики», 2020. 40 с.

50. Про внесення змін до деяких законів щодо протидії булінгу : Закон України № 2657-VIII від 18.12.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>.

51. Андрєєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. Протидія булінгу в закладі освіти : методичний посібник. Київ : Агентство «Україна», 2019. 132 с.

52. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Соціальна педагогіка*. 2015. Вип. 1. С. 169–173.

53. Соболев Є. Ю., Корнійченко А. О. Булінг в освітньому середовищі: детермінанти та форми. *Наукові записки ЦДПУ ім. В. Винниченка. Серія: Право*. 2020. № 8. С. 4–9.

54. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми... Київ : Ла Страда-Україна, 2014. 84 с.
55. Стельмах С. Булінг у ЗЗСО та його наслідки. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. Слов'янськ : СДПУ, 2011. Вип. LVI. С. 431–440.
56. Стельмах С. С. Обдаровані діти як об'єкт булінгу. *Навчання і виховання обдарованої дитини*. Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2012. Вип. 8. С. 196–202.
57. Суденко Ю. А. Превенція булінгу в освітньому середовищі. *Юридична психологія*. 2020. № 2 (27). С. 41–47.
58. Федорченко Т. Є. Рання профілактика негативних проявів у поведінці дітей. Київ : ТОВ «ХІК», 2003. 128 с.
59. Філатова Л. С. Ігрові методи діагностики булінгу як складник педагогічної майстерності. *Horizon in the Context of Social Crises*. Tokyo : Otsuki Press, 2021. С. 355–359.
60. Devoe J. F. Student Reports of Bullying. Washington, DC : U.S. Department of Education, 2005. 310 p.
61. Петрановська Л. Цькування в дитячому колективі. *Фома*. 2011. № 3.
62. Фомінова А. Шкільне цькування. Хто винен? *Класне керівництво і виховання школярів*. 2009. № 5.
63. Цькування у ЗЗСО. Наслідки знущання. URL: <https://glavcom.ua/country/society/ckuvannya-u-shkoli>.
64. Що українці знають і думають про права людини. Київ : Центр інформації про права людини, 2017. 308 с.
65. Найдьонова Л. А. Кібербулінг або агресія в інтернеті. Київ : НАПН України, 2018. 80 с.
66. Coloroso B. The Bully, the Bullied and the Bystander. Toronto : Harper Collins, 2002. 218 p.
67. Cook C. R. Predictors of Bullying. *School Psychology Quarterly*. 2010. С. 65–83.

68. Van Noorden T. H. J. та ін. Bullying Involvement and Empathy. *Social Development*. 2016. Vol. 26 (2). С. 248–262.
69. Sandstrom M. Ostracism in Children. *Aggressive Behavior*. 2016. Vol. 43 (2). С. 190–203.
70. Modecki K. Bullying Prevalence across Contexts. *Journal of Adolescent Health*. 2014. Vol. 55 (5). С. 602–611.
71. Kärnä A. Evaluation of the KiVa Programme. *Child Development*. 2011. Vol. 82 (1). С. 311–330.
72. Wolke D., Lereya S. Long-term Effects of Bullying. *Archives of Disease in Childhood*. 2015. Vol. 100 (9). С. 879–885.
73. Arseneault L. Bullying Victimization and Mental Health. *Psychological Medicine*. 2010. Vol. 40. С. 717–729.
74. Thornberg R., Jungert T. Callous-Unemotional Traits. *Child and Youth Care Forum*. 2017. Vol. 46. С. 559–575.
75. UNICEF. A Familiar Face: Violence in the Lives of Children. New York : UNICEF, 2017.
76. Olweus D. Bullying at School. Oxford : Blackwell Publishers, 1993.
77. Olweus D. School Bullying. *Annual Review of Clinical Psychology*. 2013. Vol. 9. С. 751–780.
78. Juvonen J., Graham S. Bullying in Schools. *Annual Review of Psychology*. 2014. Vol. 65. С. 159–185.
79. Ttofi M., Farrington D. Effectiveness of School-based Anti-bullying Programs. *Journal of Experimental Criminology*. 2011. Vol. 7 (1). С. 27–56.
80. Rigby K. New Perspectives on Bullying. London & Philadelphia : Jessica Kingsley Publishers, 2002. 320 p.
81. UNICEF Ukraine. Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі. Київ : ЮНІСЕФ, 2019.
82. Верховна Рада УРСР. Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X (ред. станом на 25.10.2024).